

Терлецька І. В.
Київський національний торговельно-економічний університет

НАЦІОНАЛЬНІ РЕПРЕСІЇ СТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ У ВИСВІТЛЕННІ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Вивчення сталінських репресій в Радянському Союзі розпочалось ще за років “перебудови”. З кінця 1980-х років і дотепер накопичено значний масив опублікованих історичних джерел, наукової літератури, публіцистики, присвячених репресіям. Російська історіографія звернула увагу на причини, механізм організації і здійснення, диференціацію груп населення, які підлягали репресіям, регіональні особливості, наслідки репресій, долі репресованих. Сталінські репресії було спрямовано на різні категорії населення: за політичною, соціальною і національною ознаками. Національне питання для Й.Сталіна було ключовим і вирішував він його репресивними методами. “Національні чистки” він проводив постійно, починаючи з 1920-х років, і, закінчуючи початком 1950-х рр. Як відзначають історики, Й.Сталін прагнув створити національно і соціально уніфіковану людську єдність, завжди боявся сепаратизму і змови “внутрішніх ворогів” із “зовнішніми”. Тому національне питання вирішував по-своєму: шляхом терору. Терор включав в себе не лише репресії, виселення “не благонадійних елементів”, але і депортації цілих народів, і навіть голод. Національний терор (хоча цього поняття російська історіографія уникає) стали предметом наукового вивчення, коли з’явилися перші публікації документів про депортації народів і “національні чистки”. Згодом тема отримала розвиток. Останніми роками у Росії вийшли історіографічні дослідження, в яких, з поміж інших, розглядається історіографія національних репресій [1].

Сьогодні на теренах бувшого СРСР склались достатньо суперечливі ідеологеми про Й. Сталіна, сутність його національної політики, ставлення до різних націй. В самій Росії одні вважають, що сталінська політика була справедливою, “старший брат” всіляко піклувався і захищав “молодших братів”, а Сталін був суворим, але люблячим “батьком” для всіх. Другі пишуть, що Сталін створив по суті імперію і проводив імперську політику, засновану на великодержавному націоналізмі замість декларованого пролетарського інтернаціоналізму. В колишніх республіках СРСР теж трактування різні. В одних республіках вважають політику Сталіна геноцидом, в інших – його популярність зростає. З огляду на неоднозначність, дискусійність оцінок, увага до російської історіографії сталінських репресій за національною ознакою є не випадковою. *Метою нашої статті є власний аналіз російської історіографії сталінських національних репресій, виявлення позицій російських істориків.*

За період 1990–2000-х років у Росії було оприлюднено значний масив документальних джерел, пов’язаних із національними репресіями і терором: про національні операції, “чистки” [2]; про депортації народів СРСР [3]. Найбільшу увагу привернули репресії серед поляків, німців, греків [4], яких винищували найбільш жорстоко.

Автори досліджень зазначають, що не можна виокремити лише одну причину репресій, насправді їх було багато. Й. Сталін розпочав кампанію “національних чисток” ще з 20-х років. Здійснивши по суті нову революцію наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр., він “згорнув” курс, сформований на початку 1920-х років В.Ленінім. Його так звана “друга революція” передбачала і нову національну політику, спрямовану на уніфікацію. Політика “великого стрибка” супроводжувалась масовим терором і репресіями. “Великий терор”, який був пов’язаний із “великим стрибком” і зростаючою військовою загрозою, був

спрямований одночасно і на потенційну “внутрішню опозицію”, так звану “п’яту колону”, і на можновладців [5]. Після війни було розпочато антисемітську кампанію, яка по суті була продовженням “національних чисток” [6], боротьби із “п’ятою колоною” Заходу.

Сталінський терор був націлений передусім на простих людей, тих, кого Сталін вважав потенційними ворогами влади: окрім соціально і політично “ворожих елементів” – кулаків, колишніх білогвардійців, церковників та ін. неблагонадійних, це були представники тих національностей, які мали іншу етнічну Батьківщину, а особливо ті, чия прабатьківщина знаходилась біля кордонів СРСР. Мова йде про поляків, німців, греків, корейців, фінів, а після утворення держави Ізраїль – євреїв. У Росії серед перших таких “справ” – сфабрикована проти фіно-угорського населення “Справа “Спілки за визволення фінських народностей””, про яку йдеться у дослідженні К. І. Кулікова [7]. Репресії проти російських німців досліджуються у збірнику “Покараний народ...”, монографії Т. Плохотнюк [8]. Навіть німецькі борці із нацизмом, політемігранти, які сподівались на захист Радянського Союзу, для Сталіна були ворогами: 70-80% з них стали жертвами НКВС [9, с. 126], частина з яких була депортована назад до Німеччини і передана у руки гестапо [10]. Найбільш чисельно постраждали у передвоєнні часи від сталінського терору поляки [11]. Грунтовністю, широкою джерельною базою відрізняється дослідження “Репресії проти поляків і польських громадян” за ред. А. Гур’янова (М., 1997). А за працю про розправу з полоненими у 1940 році поляками “Катинь: злочин проти людяності” (М., 1994), історик Н. С. Лебедева отримала орден від Польщі. За версією І. Г. Джухи, серед специфічних “національних операцій” саме “грецька операція” за кількістю розстріляних була найжорстокішою [12, с. 396-397]. Як зазначає С. Кропачов, до вивчення інших, наприклад “латишської”, вчені тільки но підійшли, а репресії проти “харбінців” ще чекають свого часу [13, с. 168].

Останніми роками у Росії збільшився масив так званої “сірої” літератури, яку не можна віднести ні до наукового, ні до “бульварного” характеру. Значна частина авторів цих публікацій відкидає звинувачення на адресу Сталіна у безпідставних і жорстоких репресіях, у тому числі національних. Як правило підставою для цих тверджень є опубліковані виступи Й. Сталіна, А. Мікояна, В. Молотова, мемуари доньки Й. Сталіна, сина Л. Берії, колишніх чекістів, монографії таких істориків як Ю. Ємельянов, В. Жухрай та ін. [14]. Наприклад, автор однієї з таких книг, А. Мартіросян стверджує, що німці, які проживали на території СРСР, знаходились під впливом німецьких спецслужб і дійсно були небезпечними [15, с. 404-406].

Після закінчення війни національні “чистки” продовжились. Переслідувань зазнали представники єврейської національності. В різножанрових книгах Г. Костирченко, В. Левашова, А. Ваксберга розповідається про причини, механіку цих розправ [16]. Щодо причин антисемітських кампаній, особливо післявоєнної, склались абсолютно різні точки зору, які репрезентовані у працях Е. Радзинського [17], О. Платонова [18], Г. Костирченка [19] та ін. Версії різні: від ідеї про провокацію Заходу до агресії заради приводу для світової революції до версії про існування світової масонської організації (на чолі із елітами США), яка мала плани змови з радянською елітою, інтелігенцією, про що Сталін дізнався після війни завдяки захопленим у німців документам. Також серед причин називається поява власної національної держави, чого до війни євреї не мали, що могло спричинити зростання націоналістичних почуттів і симпатій радянських євреїв до не соціалістичної держави.

Ще однією з форм сталінського державного терору були примусові переселення –

депортації, які стали трагедією багатьох народів СРСР, які втратили рідну землю, оселі, майно, а нерідко і саме життя. Наукове вивчення цієї проблеми почалося ще за років “перебудови” і піонерами цієї справи були дослідники М. Бугай, який опублікував чимало документальних джерел про депортації різних народів, та В. Земсков. Згодом їх дослідження оформились у ґрунтовні монографії з означеної проблеми [20]. Науковці проаналізували долі нацменшин у СРСР, в тому числі в Україні. Депортаціям різних народів присвятили свої дослідження В. А. Бердинских [21], М. Ю. Джургаєв, О. М. Джургаєв [22], І. Г. Джуха [23], Ш. М. Забіров [24], К. Н. Максимов [25], П. М. Полян [26], В. Б. Убушаєв, К. В. Убушаєв [27]. Автори пишуть, що депортацій зазнала значна кількість народів, представників нацменшин у СРСР, у тому числі кримські татари, калмики, чеченці, корейці, греки, карачаївці, інгуші, балкарці, німці з Поволжя та інші. Всі вони вважались потенційно небезпечними, так званою “п’ятою колоною”. Останніми роками у Росії з’явилися не лише публіцистичні, але і наукові праці, в яких виправдовуються і репресії, і депортації, які, за своєю суттю, були “колективним покаранням” за дії ворогів влади і країни, представників цих народів [28, с. 191]. В. Березко зазначає, що такий досвід (тобто колективні покарання народу) був би корисним для Росії і допоміг вирішити проблеми боротьби із тероризмом [29, с. 201]. Під час “великого терору” наймасштабнішою була висилка корейців із Дальнього Сходу, якій підлягало 171 тис. 781 особа [30, с. 169], з яких, за припущеннями науковців, загинуло близько 50 тис. [31]. Про депортацію і примусову денаціоналізацію радянських корейців йдеться в “Білій книзі про депортації корейського населення в 30–40-ві рр.” [32]. Також примусовим виселенням підлягали групи населення за соціальними і політичними ознаками, але все одно з національним “забарвленням”: кулаки (дуже багато було вислано з України як соціально і національно ворожий елемент, “націоналісти”); політичні вороги – оунівці (з України); за релігійною ознакою. Як зазначають історики, всього протягом 1930–1950-х рр. було депортовано від 6 до 6,4 млн. осіб [33, с. 424], з яких під час шляху до нових місць проживання померло 1, 2 млн. [34, с.281]. За підрахунками П.М.Поляна за період з 1920 по 1953 роки було депортовано 15 млн. осіб (внутрішні і зовнішні депортації) [35, с.239 – 240]. Така політика мала вирішити завдання створення однорідних соціалістичних націй [36, с.308], зазначає М.Бугай.

Аналіз російської історіографії державного національного терору, організованого Й.Сталіним, дозволяє стверджувати, що тема вивчається достатньо ґрунтовно. Тим прикрішим є факт відродження сталінських ідеологем не тільки в російському суспільстві, але і серед інтелектуальної еліти. Наприклад, д.ф.н., проф., завідуючий кафедрою політології філософського факультету Московського державного університету ім. Ломоносова Олександр Панарін так пояснює сталінську національну політику: “Інородці окраїн...проживали у російській державі... у якості “молодших братів”... Це зараз демократична та націоналістична пропаганда вбачає у відповідних поняттях образливий натяк на нерівність... бути молодшим братом або сином – значить користуватись певними привілеями безвідповідальності і розбалуваності. У російському центрі і податки були вищими, і присадибні ділянки були меншими, і накази строгішими, ніж у національних окраїнах, яких “старший брат” зігривав і захищав” [37, с.138]. “Сталін своїми “батьківськими” методами домігся подвигів індустріалізації, перемоги у війні... А окраїни страждали едиповим комплексом безвідповідальності” [38, с. 137]. Російські науковці констатують, що відбувається поступова реставрація ідеології сталінізму, яка пов’язується із кризою національної ідентичності, свідомою пропагандою міфів сталінізму з ілюзорною

метою консолідації російського суспільства, в результаті чого сталінізм починає відігравати роль імперського символу [39, с. 195-196].

Але беззаперечним є факт, що саме сталінська репресивна політика по відношенню до народів, що проживали у Радянському Союзі, стала тією “вибухівкою”, яка врешті-решт зруйнувала Російську – Радянську імперію, підірвала довіру між братськими народами, спричинила кризу само ідентифікації росіян.

Використана література:

1. Кропачев С. А. Десять лет, изменившие страну. Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930-1940-х гг. / С. А. Кропачёв. – Краснодар, 2006. – 290 с.; Историография сталинизма : сб. статей / под ред. Н. А. Симония. – М. : РОССПЭН, 2007. – 480 с.; Хлевнюк О. В. “Большой террор” 1937 – 1938 гг. как проблема научной историографии. Историческая наука и образование на рубеже веков / О. В. Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 2004. – 350 с.; Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / Дж. Кип, А. Литвин. – М. : РОССПЭН, 2009. – 500 с.; Канн А. С. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР / А. С. Канн // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С. 120-133
2. Так это было: Документы и воспоминания о национальных репрессиях в СССР в 1919 -1952 гг. – М., 1993. – 583 с.; История российских немцев в документах (1763–1992). – М., 1993. – 480 с.; Судьба российских немцев: коллективная исповедь в письмах / под ред. Т. С. Иларионовой. – М., 1993.
3. Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40-х гг. / Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 135-144; Бугай Н. Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов / Н. Ф. Бугай // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 32-44; Земсков В. Н. Заключённые, спецпереселенцы, ссыльнопереселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) / В. Н. Земсков // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 120-131; Бугай Н. Ф. 20–40-е годы: депортация населения с территории Европейской России / Н. Ф. Бугай // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 66-78; Бугай Н. Ф. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: Их надо депортировать – М., 1992.
4. Репрессии против поляков и польских граждан / под ред. А. Э. Гурьянова. – М., 1997; Наказанный народ. Репрессии против российских немцев / ред.-сост. И. Л. Щербакова. – М., 1999; Плохотнюк Т. Н. Российские немцы на Северном Кавказе / Т. Н. Плохотнюк. – М., 2001; Джуха И. Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР / И. Г. Джуха. – СПб., 2006.
5. Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики / Н. В. Петров // Україна – Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції Київ-Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2007. – С. 181-197; Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности / О. Б. Мозохин. – М. : РОССПЭН, 2006. – 360 с.; Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – М. : РОССПЭН; Германский Исторический институт в Москве, 2009. – 927 с.
6. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко – М. : Международные отношения, 2003. – 416 с.; Ваксберг А. И. Из ада в рай и обратно. Еврейский вопрос по Ленину, Сталину и Солженицыну / А. И. Ваксберг. – М. : Издательство НОРМА, 2003. – 491 с.
7. Куликов К. И. Дело “СОФИН” / К. И. Куликов. – Ижевск, 1997.
8. Наказанный народ. Репрессии против российских немцев / ред.-сост. И. Л. Щербакова. – М., 1999; Плохотнюк Т. Н. Российские немцы на Северном Кавказе / Т. Н. Плохотнюк. – М., 2001.
9. Сталинизм в Германии // Свободная мысль. – 1998. – № 4. – С. 125-127.
10. Кузнецов И. Н. Засекреченные трагедии советской истории / И. Н. Кузнецов. – Ростов на Дону : Феникс, 2007. – 251 с.
11. Лебедева Н. С. Катынь: преступление против человечности / Н. С. Лебедева. – М., 1994; Репрессии против поляков и польских граждан / под ред. А. Э. Гурьянова. – М., 1997; Пермские поляки – Пермь, 2001.
12. Джуха И. Г. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР / И. Г. Джуха. – СПб., 2006. – С. 396-397.
13. Кропачев С. А. Новейшая отечественная историография о масштабах политических репрессий в 1937–1938 годах / С. А. Кропачёв // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 166-172.
14. Баландин Р. Заговоры и борьба за власть. От Ленина до Хрущёва / Р. Баландин, С. Миронов – М. : Вече, 2003. – 480 с.
15. Мартиросян А. Б. Сталин и репрессии 1920-х – 1930-х гг. / А. Б. Мартиросян. – М. : Вече, 2008. – 416 с.

16. *Костырченко Г. В.* В плену у красного фараона / Г. В. Костырченко. – М. : Вагриус, 1994. – 450 с.; *Костырченко Г. В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Международные отношения, 2003. – 416 с.
17. *Радзинский Э. С.* Сталин / Э. С. Радзинский. – М. : АСТ: АСТ Москва, 2007. – 750 с.
18. *Платонов О. А.* Терновый венец России: История Русского народа в XX веке”. – Т. 1-2. / О. А. Платонов. – М. : Родник, 1997. – 1040 с.
19. *Костырченко Г. В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Международные отношения, 2003. – 416 с.
20. *Бугай Н. Ф.* Обязать НКВД СССР... выселить греков / Н. Ф. Бугай, А. Н. Коцонис. – М., 1999; *Бугай Н. Ф.* Российские корейцы и политика “солнечного тепла” / Н. Ф. Бугай. – М., 2002; *Пак Б. Д.* 140 лет в России. Очерк истории российских корейцев / Б. Д. Пак, Н. Ф. Бугай. – М., 2004; *Бугай Н. Ф.* Реабилитация репрессированных граждан России (XX – начало XXI века) / Н. Ф. Бугай. – М., 2006; *Бугай Н. Ф.* “Народы Украины в “Особой папке Сталина” / Н. Ф. Бугай. – М. : Наука, 2006. – 271 с.; *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960 / В. Н. Земсков. – М., 2005.
21. *Бердинских В. А.* Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России / В. А. Бердинских – М., 2005.
22. *Джургаев М. Ю.* Круги ада / М. Ю. Джургаев, О. М. Джургаев. – Грозный, 1989.
23. *Джуха И. Г.* Спецшелоны идут на Восток. История репрессий против греков в СССР: депортации 1940-х гг. / И. Г. Джуха – СПб., 2008.
24. *Забиров Ш. М.* Об исторической судьбе татар в России / Ш. М. Забиров. – СПб., 1999.
25. *Максимов К. Н.* Трагедия народа: Репрессии в Калмыкии. 1918–1940-е гг. / К. Н. Максимов. – М., 2004.
26. *Полян П. М.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П. М. Полян – М., 2001.
27. *Убушаев В. Б.* Калмыки: выселение, возвращение, возрождение. 1943–1959 / В. Б. Убушаев, К. В. Убушаев. – Элиста, 2007.
28. *Березко В. Э.* Ленин и Сталин: тайные пружины власти (Государственно-правовая идеология левого тоталитаризма) / В. Э. Березко. – М. : Алмаз, 2007. – 400 с.
29. *Березко В. Э.* Ленин и Сталин: тайные пружины власти (Государственно-правовая идеология левого тоталитаризма) / В. Э. Березко. – М. : Алмаз, 2007. – 400 с.
30. *Кропачев С. А.* Новейшая отечественная историография о масштабах политических репрессий в 1937–1938 годах / С. А. Кропачёв // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 166-172.
31. Там само.
32. Белая книга о депортации корейского населения в России в 30–40-е гг. – М., 1992.
33. Демографическая модернизация России, 1900 – 2000. – М., 2006.
34. *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960 / В. Н. Земсков. – М., 2005.
35. *Полян П. М.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / П. М. Полян. – М. : Наука, 2001. – 500 с.
36. Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. – М. : Наука, 1999. – 451 с.
37. *Панарин А.* О державнике – отце и либеральных носителях эдипова комплекса. К 50-летию со дня смерти Сталина / А. Панарин // Москва. – 2003. – № 3. – С. 131-146.
38. *Панарин А.* О державнике – отце и либеральных носителях эдипова комплекса. К 50 -летию со дня смерти Сталина / А. Панарин // Москва. – 2003. – № 3. – С. 131-146.
39. Российская история. – 2009. – № 5. – С. 195-196.